Chikitsa sutra

For kayachikitsa

Notes for quick revision

Dr Ajeet Mishra
BHU

Scanned with CamScanner

I , AJEET MISHRA , A FIRM DESCIPLE & STUDENT OF AYURVEDA , FROM IMS BHU, AM HEREBY PRESENTING A SEQUEL OF NOTES FOR ALL THE PROFESSIONAL EXAMINATIONS OF BAMS ACCORDING TO THE SYLLABUS , AS A PREPARATORY MANUAL . ITS A SMALL EFFORT BY ME IN ORDER TO HELP MY JUNIORS ND ALSO THE FUTURE JUNIORS SO THAT THEY CAN COMBAT THEIR FEAR OF PERFORMANCES DURING THE PROFESSIONAL EXAMS.

Writing these notes would not be possible without the help of those incredible books of Ayurveda written by our teachers & also by other GREAT authors and professors . These notes might prove helpful to the students during the exams , but for detailed study and knowledge, I too would prefer to our classical texts and other famous books of ayurvedic subjects.

Dr Ajeet Mishra
IMS BHU
9455473362
akr7474gmail.com

Scanned with CamScanner

Paper II

" कास "

(च.चि. 18)

• वातिक - रूक्षस्यानिलजं कासमादौ स्नेहैरुपाचरेत् ।
सर्पिर्भिर्वास्तिभिः पेया यूष क्षीर रसादिभिः ॥

वातघ्नसिद्धैः स्नेहाद्यैर्धूमैर्लेहैश्च युक्तितः ।
अभ्यङ्गैः परिषेकैश्च स्निग्धैः स्वेदैश्च बुद्धिमान् ॥
बस्तिभिर्बृंहणैर्वातं शुष्कोर्ध्वं चोर्ध्वभक्तिकैः ।
घृतैः सपित्तं सकफं जयेत् स्नेहविरेचनैः ॥ (32-34)

• पैत्तिक - पैत्तिके सकफे कासे वमनं सर्पिषा हितम् ।
हृतदोषस्ततः शीतं मधुरं च क्रमं भजेत् ॥

पैत्ते तनुकफे कासे तिक्तं मधुरैर्युतम् ।
दद्याद्घनकफे तिक्तैर्विरेकार्थं युतं भिषक् ॥
स्निग्धशीतस्तनुकफे रूक्षशीतः कफे घने ।
क्रमः कार्यः परं भोज्यैः स्नेहैर्लेहैश्च शस्यते ॥ (83-86)

• कफज - बलिनं वमनैरादौ शोधितं कफकासिनम् ।
यवान्नैः कटु रूक्षोष्णैः कफघ्नैश्चाप्युपाचरेत् ॥" (108)

वाते कफानुबन्धे तु कुर्यात् कफहरीं क्रियाम् ।
पित्तानुबंधयोर्वातकफयोः पित्तनाशनीम् ॥" (132)
आर्द्रं विरूक्षणं शुष्के स्निग्धं वातकफात्मके ।
कासेऽन्नपानं कफजे सपित्ते तिक्तसंयुतम् ॥ (133)

• क्षतज - (आत्यायिक चि.), मधुरैर्जीवनीयैश्च बलमांसविवर्धनैः ॥ (134)
- पित्तज कास सम चिकित्सा
- रक्तस्राव होने पर ⟶ दूध से निकाले घृत प्रयोग
- रोगी श्रान्त, क्षीण, दुर्बलाग्नि ⟶ यवागू सेवन
(नस्यं पानं यवागूनां श्रान्ते क्षामे हतानले ॥)

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

Wk	M	T	W	T	F	S	S
1	1	2	3	4	5	6	7
2	8	9	10	11	12	13	14
3	15	16	17	18	19	20	21
4	22	23	24	25	26	27	28
5	29	30	31				

• **क्षयज्य** – संपूर्ण रूपं क्षयज्यं दुर्बलस्य विवर्जयेत् ।
नवोत्थितं बलवतः प्रत्याख्यायाचरेत् क्रियाम् ॥ (149)

- नवीन क्षयज्य कास → सर्वप्रथम बृंहण, जठराग्नि प्रदीपक
- दोषाधिक्य → स्नेह युक्त मृदु विरेचन
- क्षीण शरीर वाला → मृदु विरेचन द्रव्यों से घृत से विरेचन.

यदि – PK↓ / V↑ → कर्कटशृंगी, दुग्ध, बला, महाबला सिद्ध घृतपान

दीपनं बृंहणं चैव स्रोतसां च विशोधनम् ।
व्यत्यासात्क्षयकासिभ्यो बल्यं सर्वं हितं भवेत् ॥ (187)

– तस्मै बृंहणमेवादौ कुर्यादग्नेश्च दीपनम् ।
बहुदोषाय सस्नेहं मृदु दद्याद्विरेचनम् ॥ (चा.चि 18)

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

"श्वास" + "हिक्का"

(च.चि.17)

* हिक्काश्वास विकाराणां निदानं यत् प्रकीर्तितम् ।
वर्ज्यमारोग्य कामैस्तद्धिक्काश्वासविकारिभिः ॥ (138)

* हिक्काश्वासार्दितं स्निग्धैरादौ स्वेदैरुपाचरेत् ।
आक्तं लवण तैलेन नाड़ी प्रस्तर संकरैः ॥ (71)

* तैरस्य ग्रथितः श्लेष्मा स्त्रोतः स्वाभि विलीयते ।
खानि मार्दवमायान्ति ततो वातानुलोमता ॥ (72)

* ततः श्लेष्माणि संवृद्धे वमनं पाययेत्तु तम् ।
पिप्पली सैन्धव क्षौद्र युक्तं वाताविरोधि यत् ॥ (75)

* लीनश्चेद्घोषशेषः स्याद् धूमस्तं निर्हरेद् बुधः ।
हरिद्रां पत्रमेरण्ड मूलं लाक्षा मनः शिलाम् ॥ (77)

* कासिने चूर्दनं दद्यात् स्वरभंगे च बुद्धिमान् (तमक श्वास)
वातश्लेष्महरैर्युक्तं तमके तु विरेचनम् ॥ (121)

* हितकारी →
यत्किंचित् कफवातघ्नं मुष्णं वातानुलोमनम् ।
भेषज्यं पानमन्नं वा तद्धितं श्वासहिक्किने ॥ (147)

* दोषानुसार विशेष चि० →

(1) * वातकृद्दा कफहरं कफकृद्दा ऽनिलापहम् । (च.चि)
कार्यं नैकान्तिकं ताभ्यां प्रायः श्रेयो ऽनिलापहम् ॥ (149)

(2) * नारीपयः पिष्टमशुक्लचन्दनं, घृतं सुखोष्णं च ससैंधव तथा ।
चूर्णीकृतं सैन्धवमम्भसा ऽथवा, निहन्ति हिक्कांच हितंच नस्यतः ॥
(सु.उ.त. 50/17)

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

"राजयक्ष्मा" (च.चि. 8)

* सर्वास्त्रिदोषजो यक्ष्मा दोषाणां तु बलाबलम् ।
परीक्ष्यावाधिकं वैद्यः शोषिणः समुपाचरेत् ॥ (63)

* दोषाधिकानां वमनं शस्यते साविरेचनम् ।
स्नेहस्वेदोपपन्नानां सस्वेदं यत्न कर्शनम् ॥
शोषी मुञ्चति गात्राणि पुरीषस्रंसनादपि । (87-88)

• तस्मात् पुरीषं संरक्ष्यं विशेषाद्राजयाक्ष्मिणः ।
सर्वधातुक्षयार्तस्य बलं तस्य हि विड्बलम् ॥ (42)

• शिरः पार्श्वांसशूलघ्नं कासश्वास निबर्हणम् । (घृतपान after food
प्रयुज्यमानं बहुशो घृतं चौत्तरभाक्तिकम् ॥ (92)

• अजाशकृन्मूत्र पयो घृतासृङ्मांसालयानि प्रतिसेवमानः ।
स्नानादिना ना विधिना जहाति मांसादशेषं नियमेन शोषम् ॥ (सु.उ. 41)

उरःक्षत (क्षतक्षीण) (च.चि. 11)

(उरःक्षत) • उरोरुक् शोणितच्छर्दिः कासो वैशेषिकैः क्षते ॥ (13)
(क्षतक्षीण) • क्षीणे सरक्तमूत्रत्वं पार्श्वपृष्ठकटिग्रहः ॥ (13)

* यद्यत् संतर्पणं शीतमम्लविदाहि हितं लघु ।
अन्नपानं निषेव्यं तत्क्षतक्षीणैः सुखार्थिभिः ॥ (93)

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

"शोथ" (च. चि. 12)

• निदान दोषर्तुविपर्यय क्रमै रुपाचरेतं बल दोष कालवित् ।(16)

• अथामजं लङ्घनपाचन क्रमै र्विशोधनै रुल्वण दोषमादितः ।
शिरोगतं शीर्ष विरेचनैरधौ विरेचनैरुर्ध्व हरैस्तथो र्ध्वजम् ॥
उपाचरेत स्नेहभवं विरुक्षणैः प्रकल्पयेत स्नेहविधि च रुक्षजे ।
विबद्ध विट्केऽनिलजे निरुहणं घृतं तु पित्तानिलजे सतिक्तकम् ॥
पयश्च मूर्च्छा रति दाहतर्षिते विशोधनीये तु समूल मिष्यते ।
कफोत्थितं क्षारकटूष्ण संयुतैः समूल तक्रासवयुक्ति भिर्जयेत् ॥ (19)

"जलोदर" (च. चि 13)

• सर्वमेवोदरं प्रायो दोषसङ्घातजं मतम् ।
तस्मात्तिदोषशमनी क्रिया सर्वत्र कारयेत् ॥(95)

• दोषैः कुक्षौ हि संपूर्णे वह्निर्मृद्रत्व मृच्छति ।
तस्माद्भोज्यानि भोज्यानि दीपनानि लघूनि च ॥ (96)

• * अपां दोष हराण्यादौ प्रदद्यादुदकोदरे ।
मूत्रयुक्तानि तीक्ष्णानि विविध क्षारवन्ति च ।
दीपनीयैः कफघ्नैश्च तमाहारेरुपाचरेत् ॥
द्रवेभ्यश्चोदकादिभ्यो नियच्छेदनु पूर्वशः ॥ (93)

• दोषाति मात्रो पचयात स्तोमार्ग निरोधनात ।
संभवत्युदरं तस्मान्नित्यमेव विरेचयेत् ॥ (61)

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

"तृष्णा"

(च.चि.22)

• शोधनं शमनं निद्रां स्नानं कवलधारणम् ।
जिह्वाऽधः शिरयोदाहो दीपदग्ध हरिद्रया ॥ (भै.र. 20/31)

• अपां क्षयाद्धि तृष्णा संशोष्य नरं प्रणाशयेदाशु ।
तस्मादैन्द्रं तोयं समधु पिबेत्तद्गुणं वाऽन्यत् ॥(25) - ऐन्द्र जल

"अग्निमांद्य"

(च.चि.15)

• रौक्ष्यान्मन्दे पिबेत्सर्पिस्तैलं वा दीपनैर्युतम् ।
अतिस्नेहात्तु मन्देऽग्नौ चूर्णारिष्टासवा हिताः । (205)

घृत श्रेष्ठ अग्निदीपक

• स्नेहमेव परं विद्याद् दुर्बलानलदीपनम् ।
नालं स्नेह समिद्धस्य शमायान्नं सुगुर्वपि ॥ (201)

• उदावर्तात्तु मन्देऽग्नौ निरूहाः स्नेह वस्तयः ।
दोष वृद्ध्या तु मन्देऽग्नौ शुद्धो दोषविधिं चरेत् ॥
व्याधि युक्तस्य मन्दे तु सर्पिरेवाग्नि दीपनम् ।
उपवासाश्च मन्देऽग्नौ यवागूभिः पिबेद् घृतम् ॥
अन्नावपीडितं बल्यं दीपनं बृंहणं च तत् ॥ (208)

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

"अरुचि" (च.चि.26)

• अरुचौ कवलग्राहा धूमाः समुखधावनाः ।
मनोज्ञमन्नपानं च हर्षणाश्वासनानि च ॥ (215)

• बस्ति समीरणे, पित्ते विरेकं, वमनं कफे ।
कुर्याद् हृद्यानुकूलानि हर्षणं च मनोज्ञये ॥ (220)

"अजीर्ण" (च.चि.15)

• लङ्घनं कार्यमामे तु, विष्टब्धे स्वेदनं भृशम् ।
विदग्धे वमनं, यद्वा यथास्वस्थं हितं भवेत् ॥ (A.H.548)

• रसशेषे शयीत च ॥ (शयन कराना) - भा.पू.
• रसशेषे दिवास्वापं लघनं वातवर्धनम् । यो.र.

"आनाह" (च.चि.26)

• हृत्स्तम्भ मूर्धामय गौरवाभ्यामुदारसंज्ञेन सपीनसेन ।
आनाहमाम प्रभवं जयेत्तु प्रच्छर्दनैर्लङ्घनपाचनैश्च ॥ (26)

• आमोद्भवे वान्तमुपक्रमेत संसर्गभक्तक्रम दीपनीयैः ।
अथेतरं यो न शकृद्विमेत्तमामं जयेत स्वेदन पाचनैश्च ॥
(सु.उ.56/23)

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

"आध्मान"

- आध्माने लेपनं पाणितापश्च फलवर्तयः। (च.क.)
- आध्माने त्वपतर्पण पाणि ताप दीपन चूर्ण फल वर्ति क्रिया पाचनीय दीपनीय बस्तिभि रुपाचरेत्। (सु.चि. 5/26)

- लंघनान्तरं चान्नकाले धान्यकजीरकादि दीपन सिद्धान्यन्नानि ॥"
- प्रत्याध्माने छर्दनापतर्पण दीपनानि कुर्यात् ॥ (सु चि 5/26)

आटोप -

- वातानुलोमक चि॰
- स्नेहन - स्वेदन, दीपन, पाचन, मद्य, आसव - अरिष्ट
- अजीर्ण समान चि॰ - श्रेष्ठ

"अलसक - विलम्बिका

- पाययित्वा सलवणमुष्णं वारि, ततः स्वेदन वर्ति प्राणिधानाभ्यामुपाचरेदुपवासयेच्चैनम् ॥ (च.वि. 3/13)

- विलम्बिकालसकयोरुहर्वाधः शोधनं हितम्। नालेन फलवर्त्या च तथा शोधन भैषजै। (यो.र.)

"विसूचिका"

- विसूचिकायां तु लङ्घनमेवाग्रे विरिक्तवच्चानुपूर्वी। (च.वि 2/13)

- साध्यासु पाण्यर्थोदहनं प्रशस्तमग्नि प्रतापो वमनञ्च तीक्ष्णम्। पक्वे ततोऽन्ने तु विलंङ्घनं स्यात् संपाचनं चापि विरेचनं च ॥ (सु उ. 56/12)

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

"छर्दि" (च.चि.20)

• आमाशयोत्क्लेश भवा हि सर्वाश्छर्द्यो मता लंघनमेव तस्मात।
प्राक्कारयेन्मारुतजां विमुच्य सशोधनं वा कफपित्तहारि ॥(२०)

(C/I in वातज - लंघन- वमन विरेचन)

• P छर्दि - वमन द्वारा दोषानुलोमन then पेया, यूष, मांसरस

• K- छर्दि - वमन श्रेष्ठ

"ग्रहणी" (च.चि.15)

• लीनं पक्वाशयस्थं वाऽऽध्यामं स्तोक्यं सदीपनैः ।
शरीरानुगते सामे रसे लंघनपाचनम् ॥ (75)

• आमलिङ्गान्वितं दृष्ट्वा दुखोष्णेनाम्बुनोद्धरेत् ।
फलानां वा कषायेण पिप्पली सर्षपंस्तथा ॥ (74)

✓ ग्रहणीमाश्रितं रोगमजीर्णं वदुपाचरेत् ।
लंघनै दीपनीयैश्च सदाऽतीसार भेषजैः ॥ (भा.प्र.)

• तक्रं तु ग्रहणी दोषे दीपन ग्राहि लाघवत् ।
विहिता ग्रहणी दोषे सर्वशस्तान् प्रयोजयेत् ॥ (119)

✓ सर्वथा दीपनं सर्व ग्रहणी रोगिणां हितम् । (सु.उ. 40/181)

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

"अम्लपित्त"

• संशोधनं संशमनं निदानस्य च वर्जनम् ।
एतावद् भिषजा कार्यं रोगे - रोगे यथाविधि ॥ (च.वि.7/30)

• ऊर्ध्वगं वमनैर्धीमानाधोगं रेचनैर्हरेत् ।
अम्लपित्ते तु वमनं पटोलारिष्ट पत्रकैः ॥ (भै.र. चि.3)

• पूर्वं तु वमनं कार्यं पश्चान्मृदुविरेचनम् ।
कृतवान्ति विरेकस्य सुस्निग्धस्यानुवासनम् ॥ (यो.र.)

(न्या.चि.5)

"गुल्म"

• सर्वत्र गुल्मे प्रथमं स्नेहस्वेदोपपादिते ।
या क्रिया क्रियते सिद्धि सा याति न विरुक्षिते ॥ (5/13)

• वात्तिकर्म परं विद्याद् गुल्मघ्नं तद्धि मारुतम् ।
स्वस्थाने प्रथमं जित्वा सद्यो गुल्ममपोहति ॥ (100)

• तस्माद् भीक्ष्णाशो गुल्म निरुहैः सानुवासनैः ।
प्रयुज्यमानैः शाम्यन्ति वातपित्त कफात्मका ॥ (101)

शूल

लंघन प्रथमं कुर्याद् वमनं च विरेचनम् । वात्तिकर्म परश्चात पक्तिशूलोपशान्तये ॥ (यो.र.)

• वातजं स्नेह योगेन पित्तजं रेचनादिना। कफजं वमनाद्यैश्च
पाक्ति शूलमुपाचरेत् ॥ (यो.र.)

• पित्तान्तं वमनं कृत्वा, कफांतं च विरेचनम् । अन्नद्रवे च तत्कार्यं
जरत्पित्तं (अम्लपित्त समान चि.) यदीरितम् ॥ आमपक्वाशये शुद्धे
गच्छेदन्नद्रव शमम् ॥ (भै.र.)

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

"भस्मक" (च.चि 15)

• तमत्याग्निं गुरुस्निग्ध शीतैर्मधुर विज्जलैः ।
अन्नपानैर्नयेच्छान्तिं दीप्तमाग्नि मिवाम्बुभिः ॥
मुहुर्मुहुरजीर्णेऽपि भोज्यान्यस्योपहारयेत् ॥ (222)

वातव्याधि (च.चि 28) सा॰ चिकित्सा सिद्धांत -

" केवलं निरुपस्तम्भमादौ स्नेहैरुपाचरेत् ।
वायुं सर्पिर्वसा तैल मज्जपानैर्नरं ततः ॥ (75)
स्नेह क्लातं समाश्वास्य पयोभिः स्नेहयेत पुनः ।
यूषैर्गोम्याम्बु जानूपरसैर्वा स्नेहसंयुतैः ।
पायसैः कृशरैः साम्ल लवणैरनुवासनैः ।
नावनैस्तर्पणैश्चान्नैः सुस्निग्धं स्वेदयेत्ततः ।
"मृदुभिः स्नेह संयुक्तैरौषधैस्तं विशोधयेत् । (83)
"क्लोतो बद्ध्वाऽनिलं रुन्ध्या तस्मात्तमनुलोमयेत ॥ (85)
"दुर्बलो योऽविरेच्यः स्यात्तं निरूहैरुपाचरेत ॥
पाचनैर्दीपनीयैर्वा भोजनैस्तद्युतैर्नरम् । (86)

सर्वांगवात - सर्वाङ्ग कुपितेऽभ्यङ्गो वस्तयः सानुवासनाः ॥ (91)

अर्दित - अर्दिते नावनं मूर्ध्नि तैलं तर्पणमेव च ।
नाडी स्वेदो पनाहाश्चाप्यानूपपिशितैर्हिताः ॥
(च.चि. 28/99)

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

अर्दिते नावन मूर्ध्नि तैलं श्रोताक्षी तर्पणम् ।
सशोफे वमनं दाहराग युक्ते शिरा व्यधः ॥ (A.H.Ni 21)

अवबाहुक -
अवबाहौ हितं नस्यं स्नेहश्चोत्तर भक्तिकः । (A.H.Chi 21)

मन्यास्तम्भ - वातश्लेष्म हरैर्नस्यै रुक्ष स्वेदैश्चोपचरेत । (Su.Chi 5)

गृध्रसी - अन्तरा कण्डरा गुल्फं सिरा बस्त्याग्नि कर्म च । (च.चि.28)

" गृध्रस्यार्त्तं नरं सम्यग्रेकेण वमनेन वा ।
ज्ञात्वा निरामं दीप्ताग्निं बस्तिभिः समुपाचरेत ॥
नादौ बस्तिविधि कुर्याद्यावदूर्ध्वं न शुध्यति ॥
(भा.प्र.म.ख 24)

विश्वाची - शिरावेध + वात व्याधि चिकित्सा

खल्ली - खल्लयां तृष्णोपनाहनम् ।
पायसैः कृशरैर्मांसैः शस्तं तैलघृतान्वितैः ॥ (च.चि)

" खल्लयां स्निग्धाम्ललवणैः स्वेद मर्दोपनाहनम् ॥ (च.द)

खञ्ज → विरेकास्थापन स्वेद गुग्गुलु स्नेह बस्तिभिः ॥ (भा.प्र.म.ख 24)
पङ्गु →

पादहर्ष - पादहर्षे तु कर्तव्यः कफ वातहरो विधिः ॥ (")

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

पाददाह - वातरक्तकृमं कुर्यात्पादं दाहे विशेषतः ।
मसूर विदलैः पिष्टैः शृतशीतेन वारिणा ॥
चरणौ लेपयेत्सम्यग्पाददाह प्रशान्तये ॥ (भा.प्र.म.ख 24)

वातकण्टक - रक्तावसेचनं कुर्यादि भीक्ष्ण वातकण्टके ।
पिबेदैरण्ड तैलं वा दहेत्सूचीभिरेव च ॥ (भा.प्र.म. 24)

क्रोष्टुकशीर्ष - वातरक्तक्रियाभिश्च जयेज्जम्बूक मस्तकम् ॥
(भा.प्र.म.ख 24)

उदावर्त - तं तैल शीत ज्वरनाशनाक्तं स्वेदैर्यथोक्तैः
प्रविलीन दोषम् ।
उपाचरेद्वर्ति निरूह वास्ति स्नेह विरेकैरनुलोमनान्नैः ॥
(च.चि. 26/11)

• सर्वांगगत या एकांगगत वात -
वायुना वेष्ट्यमाने तु गात्रे स्यादुपनाहनम् ।
तैल संकुचिते ऽभ्यङ्गो माष सैंधव साधितम् ॥ (च.चि. 28/97)

धातुगत वात - (च.चि 28/91-93)

• रक्तगत - शीत प्रदेहा रक्तस्थे विरेको रक्तमोक्षणम् ।

• मांस मेदगत - विरेको मांस मेदःस्थे निरूहाः शमनानि च ।

• अस्थि-मज्जागत - बाह्याभ्यान्तरतः स्नेहैरस्थि मज्जगत जयेत् ।

• शुक्रगत - हर्षोऽन्नपानं शुक्रस्थे बलशुक्रकरं हितम् ।

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

आशयगत वात - (च.चि 28/89-90)

• कोष्ठगत - विशेषतस्तु कोष्ठस्थे वाते क्षारं पिबेन्नरः ।
पाचन दीपनैर्युक्तैरम्लैर्वा पाचयेन्मलान् ॥

• गुद, पक्वाशय, अमाशय -

गुद पक्वाशयस्थे तु कर्मोदावर्तनुद्दितम् ।
आमाशयस्थे शुद्धस्य यथादोषहरीः क्रियाः ॥
(विरेचन)

उरुस्तम्भ - "तस्य न स्नेहनं कार्यं न बास्तिर्न विरेचनम् ।
न चैव वमनं यस्मात्तन्निबोधत कारणम् ॥ (च.चि 27)

"तस्य संशमनं नित्यं क्षपणं शोषणं तथा ।
युक्त्यपेक्षी अभिषक् कुर्यादाधिक्यात्कफामयो ॥ (च.चि 27)

"क्षारारिष्ट प्रयोगाश्च हरीतक्यास्तथैव च ।
मधूदकस्य पिप्पल्या उरुस्तम्भ विनाशनाः ॥ (च.चि 27)

गलगण्ड - गण्डमाला - (च.चि 12/80)

तेषां सिराकाय शिरो विरेका धूमः पुराणस्य घृतस्य पानम् ।
स्याल्लंघनं वक्त्रभवेषु चापि प्रघर्षणं स्यात् कवलग्रहश्च ॥

प्रमेह - स्थूलः प्रमेही बलवानिहैकः कृशस्तथैकः परिदुर्बलश्च ।
सबृंहणं तत्र कृशस्य कार्यं संशोधनं दोषबलाधिकस्य ॥
(च.चि.6)

Scanned with CamScanner
Scanned with CamScanner

9 स्थौल्य - सततं व्याधितावेतावति स्थूल कृशौ नरौ।
सततं चोपचर्यौ हि कर्षणे बृंहणे रपि ॥ (च.सू 21)

10
" गुरु चातर्पणं चेष्टं स्थूलानां कर्शनं प्रति। (च.सू 21)

11
" वातघ्नान्यन्नपानानि श्लेष्म मेदोहराणि च।
12 रूक्षोष्णा बस्तयस्तीक्ष्णा रूक्षाण्युद्वर्तनानि च ॥ (च.सू 21)

1 कार्श्य -
" कृशानां बृंहणार्थं च लघु संतर्पणं च यत्। (20)

2
" स्वप्नो हर्षः सुखा शय्या मनसो निर्वृतिः शमः।
3 चिन्ता व्यवाय व्यायाम विरामः प्रियदर्शनम् ॥

" नवान्नानि नवं मद्यं ग्राम्यानूपौदका रसाः।
4 संस्कृतानि च मांसानि दाधि सर्पिः पयांसि च ॥ (30)

5

6 सान्धिगत - कुर्यात्सान्धिगते वाते दाह स्नेहोपनाहनम् ॥
(भा.प्र.म.ख. 24)

क्लैव्य - क्लैव्यानामिह साध्यानां कार्यो हेतु विपर्ययः।
मुख्य चिकित्सितं यस्मान्निदान परिवर्जनम् ॥ (भा.प्र.3)

" शुक्र दोषेषु निर्दिष्टं भेषज्यं यन्मया ऽनघ।
क्लैव्यो पशान्तये कुर्यात् क्षीण क्षतहितं च यत् ॥
(च.चि 30)

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

संशोधन -

" सुस्विन्नस्निग्ध गात्रस्य स्नेहयुक्तं विरेचनम् । (196)
अन्नाशनं ततः कुर्याद् अथवा ऽऽस्थापनं पुनः ।
प्रदद्यान्मतिमान् वैद्य स्ततस्तमनुवासयेत् ॥ (197).
पलाशैरण्ड मुस्ताद्यैः पश्चादास्थापयेत्ततः ।

मूलकृच्छ्र - (च चि 26/45-...)

(V) अभ्यञ्जनस्नेह निरूह बस्ति स्नेहोपानाहोत्तर बस्ति लेकान् ।

(P) स्वेकावगाहाः शिशिराः प्रदेहा ग्रेष्मो विधिर्बस्ति पयोविरेकाः ।

(K) क्षारोष्णतीक्ष्णौषध मन्नपानं स्वेदो यवान्नं वमनं निरूहाः ।
तक्रं सतिक्तौषध सिद्ध तैलमभ्यङ्गपानं कफ मूल कृच्छ्रे ॥

त्रिदोषज - सर्वत्रिदोष प्रभवे तु बाधोः स्थानानुपूर्व्या प्रसमीक्ष्य कार्यम् ।
त्रिभ्यो ऽधिके प्रागवमनं कफे स्यात् पित्ते विरेकः पवने तु बस्तिः ॥

अश्मरीजन्य - भेदन - पातन चि + K एवं V मूलकृच्छ्र चि.

शुक्रजन्य - दोष प्रतिकर्म कुर्यात् ॥ (दोषानुसार)

आभिघातज / क्षतज - मधुर वर्ग द्रव्य सिद्ध क्वाथ + मधु + मिश्री → पान
इक्षु रस सेवन

मूलाघात - • मूलोक सादं तं विद्यात् पित्त श्लेष्म हरैर्जयेत् । (चा.सि. 9)
• मूल जठर - मूल विरेचनीय औषध
• मूलाघात - मूलकृच्छ्र नाशक, उत्तर बस्ति,
- स्निग्ध - स्विन्न → विरेचन (स्निग्ध)
- वातानुलोमक, उदावर्तहर चि.

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

अश्मरी - क्रियाहिता साऽश्मरी शर्कराभ्यां कृच्छ्रेयथैवह
कफानिलाभ्याम् ।
कार्याऽश्मरी भेदन पातनाय विशेषयुक्तं शृणुकर्म सिद्धम् ॥
(च.चि 26)

• नूतन अश्मरी - औषध साध्य = स्नेहपान, क्षार प्रयोग, कषाय, क्षीर प्रयोग, उत्तर बस्ति
लाभ न होने पर - शल्य कर्म
• पूर्वरूप मे ही → स्नेह- स्वेदादि प्रयोग से समूल नाश

: घृतैः क्षारैः कषायैश्च क्षीरैः सोत्तर वास्तिभिः ।
पीत्वाऽथ मद्यं निगदं रथेन हयेन वा शीघ्र जयेन यायात्।
(च.चि.26)

अतिसार -
• दोषाः सन्निचिता यस्य विदग्धाहार मूर्च्छिताः ।
अतीसाराय कल्पन्ते भूय स्तान् संप्रवर्तयेत् ॥ (च.चि19)

• प्रमथ्यां मथ्य दोषाणां वद्या दीपन पाचनीम् ।
लङ्घनं चाल्प दोषाणां प्रशस्तमति सारिणाम् ॥ (च.चि 19/19)

• मारुतो भयशोकाभ्यां शीघ्रं हि परिकुप्यति ।
तयोः क्रिया वातहरी हर्षणाश्वासनानि च ॥ (च.चि19/12)

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

प्रवाहिका - तासामतीसार वदादिशेच्च लिङ्ग क्रमं चामविपक्वताञ्च।
न शान्तिमायाति विलङ्घनैर्या, योगेरुदीर्णा यदि पाचनैर्वा।
तां क्षीरमेवाशु श्रृतं निहन्ति तैलं तिला: पिच्छिल बस्तयश्च "॥(S.U40)

* आमावस्था → लंघन - पाचन
यदि आमदोष अधिक - स्तम्भक प्रयोग नही, मृदु विरेचक ✓

अर्श - • तेषां प्रशमने यत्नमाशु कुर्याद्विचक्षण:।
तान्याशु हि गुदं बद्धध्वा कुर्युर्बद्धगुदोदरम् ॥ (च.चि.14)

• अग्निमांद्य → भोजन पूर्व हरड़ + गुड
• वातश्लेष्मर्शसां तक्रात परं नास्तितीह भेषजम्।

(रक्तार्श) - वात अनुबंध → स्निग्ध - शीत आहार विहार औषध
K " → रुक्ष - शीत " " "
- PK अधिकता → शोधन

चतुर्विध साधन - भेषज क्षार शस्त्राग्नि

प्रथमेह - प्रथमं मैथुनं त्याज्यमौपसर्गिक मेहिभि:।
यतस्ततु प्रधानं हि निमित्तं रोगसम्भवे ॥
अत: सुखार्थिभिर्जातु न कार्या पांशुला रति:।
श्वयथुघ्नं व्रणघ्नं वा तथा वातानुलोमनम्।
मूत्रलं चान्नपानं यद् भेषजं सेव्यमेव तत्।
न कदाचित् क्रियायुग्मां विदध्यादत कांचन ॥(भै.र.89/11)

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

उपदंश - उपदंशेषु सह्येषु स्निग्धस्विन्नस्य देहिनः ।
सिरां विध्येन्मेढ्रमध्ये पातयेद्वा जलौकसः ॥

• हरेदुभयतश्चापि दोषानत्यर्थमुच्छ्रितान् ।
सद्योऽपहृतदोषश्च रुक्शोफावुपशाम्यतः (S.U.19)

• यदि रोगी दुर्बल (विरेचन अयोग्य) → निरूह बस्ति.

उन्माद -

• उन्मादे वातजे पूर्वं स्नेहपान विशेषवित् ।
कुर्यादावृतमार्गे तु सस्नेहं मृदु शोधनम् ॥ (च.चि.9)

• कफपित्तोद्भवे ऽप्यादौ वमनं सविरेचनम् ।
स्निग्धस्विन्नस्य कर्तव्यं शुद्धे संसर्जनक्रमः ॥

• निरूहं स्नेहबस्तिं च शिरसश्च विरेचनम् ।
ततः कुर्याद्यथादोषं तेषां भूयस्त्वमाचरेत् ॥ (च.चि 9/27)

04 DAY 035-330
SUNDAY

अपस्मार - तैरावृत्तानां स्रोतसां मनसां संप्रबोधनम् ।
तीक्ष्णैरादौ भिषक् कुर्याति कर्मभिर्वमनादिभिः ॥
वातिकं बस्तिभूयिष्ठैः पैत्ते प्रायो विरेचनैः ।
श्लैष्मिकं वमनप्रायैरपस्मारमुपाचरेत् ।
सर्वतः सुविशुद्धस्य सम्यगाश्वासितस्य च ॥ (च.चि 10/14)

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

अतत्वाभिनिवेश -

• स्नेह स्वेदोपपन्नं तं संशोध्य वमनादिभिः।
कृतसंसर्जनं मेध्यैरन्नपानैरुपाचरेत् ॥

• सुहृदश्चानुकूलास्तं स्वाप्ता धर्मार्थवादिनः।
संयोजयेयुर्विज्ञान धैर्य स्मृति समाधिभिः ॥ (च.चि 10/63)

• ब्राह्मीस्वरससंयुक्तं यत् पञ्चगव्यमुदाहृतम् ।
तत् सेव्यं शंखपुष्पी च यच्च मेध्यं रसायनम् ॥
(च.चि 10/62)

Dr. Ajeet Kr. Mishra.
FOA, IMS-BHU

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner